

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА»**

**вибіркових компонент освітньої програми
третього рівня вищої освіти**

за темою «Античні концепції держави і права»

081 Право

2421.1 наукові співробітники (правознавство)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції:

- 1. Правові концепції Стародавньої Греції.**
- 2. Правові концепції Стародавнього Риму.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Головка О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник: у 2 ч. Ч. 1: Зарубіжні країни. Харків: Колегіум, 2020. 848 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочитаних у Національному університеті "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Харків: Право, 2012.
3. Історія політичних і правових вчень [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тополь. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2018. 537 с.
4. Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття [Текст]. Київ : ОВК, 2021. 238 с.

Додаткова:

5. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Медінформ, 2014. 462 с.
6. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень [Текст] : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 226 с.
7. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навчальний посібник / О.В. Зінченко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2012.
8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4 те вид., доповн. К.: Алерта, 2015. 416 с
9. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. Київ: Академія, 2010.
10. Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право: навчальне видання:

Текст лекції:

1. Правові концепції Стародавньої Греції.

1. Політичні і правові концепції Стародавньої Греції

У середині I тисячоліття до н. е. у Греції завершується перехід до рабовласницького ладу. Починають виникати самостійні і незалежні окремі міста-держави - Поліси. Територія такого міста-держави (сам поліс + прилеглі до нього селища) іноді об'єднувала чисельність населення до 100 тис. осіб.

У VII-V ст. до н. е. у полісах постійно велася запекла боротьба за владу між родовою аристократією, яка переросла на рабовласницьку спадкоємну знать та торгово-ремісничими колами, що утворили разом з окремими верствами селянства табір демократії. Практично це була боротьба між аристократами і демократами за владу в полісах. Наприклад, у Спарті перемогли аристократи, а в Афінах - демократи. Бували періоди, коли владу захоплювали тирані й олігархи.

Ці процеси знайшли своє відображення в політико-правових вченнях і теоріях того часу, які можна поділити на три періоди.

I. Ранній (або перший) період. IX-VI ст. до н. е. Час виникнення давньогрецької державності. Формуються філософський, політичний підходи до проблем держави і права. Це період Гомера, Гесіода, Піфагора, Геракліта.

II. Другий період. V - перша половина IV ст. до н. е. Час розквіту філософської та політико-правової думки давньої Греції - Демокріт, софісти, Сократ, Платон, Арістотель.

III. Третій період. Друга половина IV—II ст. до н. е. Період, коли розпочався занепад давньогрецької державності, завоювання полісів Македонією, а потім Римом. Це час Епікура, Стоїків, Полібія.

Політико-правові вчення та ідеї будувалися на древніх міфах, основа яких була релігійною.

У ранньому періоді міфологічна політико-правова думка трактувалася як боротьба богів за владу над світом. Зміна верховних богів проходила у такому порядку - Уран, Крон, Зевс і, звичайно, це впливало на всі процеси, форми, правила, порядки земного громадського життя і долі людей. Давні мислителі і теоретики у своїх вченнях доводили, що встановлення справедливості,

законності, виникнення полісів пов'язане з установленням влади богів-олімпійців на чолі із Зевсом.

Гомер у поемах "Іліада", "Одіссея" (VIII ст. до н. е.) оповідає, що Зевс виступив свого часу захисником загальної справедливості, стежив за дотриманням морально-правових норм у суспільстві і суворо карав (В тих, хто чинив насильство і несправедливий суд. Гомер уводить у політико-правовий обіг такі поняття: "дике" (справедливість) і "темис" (звичай, звичаєве право).

Гесіод у поемах "Теогонія", "Важкі дні" ("Роботи і дні") (VII ст. до н. е.) розвиває ідеї права, справедливості. Боги виступають як представники морально-правових принципів і сил. У поемі "Теогонія" від шлюбу Зевса (досконалість) і Богині Феміди (вічний природний порядок) народжуються дві доньки-богині Дике (справедливість) і Євномія (законність). Дике охороняє природно-божественну справедливість і карає неправду. Євномія означає божественний характер витоків законності в суспільстві і зв'язок законності і полісів.

У "Важких днях" Гесіод захищає ідеали патріархального (додержавного) устрою, висвітлює зміну п'яти віків-епох у житті людей: 1. Золотий. 2. Срібний. 3. Мідний. 4. Століття напівбогів-героїв. 5. Залізний вік (сучасний йому). У "Золотому" керував Крон. Люди жили щасливо, без турбот і важкої праці. У "Срібному" непокірливих богам людей знищив Зевс. У "Мідному" войовничі люди самі знищили себе у взаємних конфліктах. В епоху Троянської війни "Напівбоги-напівгерої" у жорстоких битвах загинули. Це були благородні люди. У "Залізному" важка праця, панування насильства, зла, псування моралі, підміна права силою створили важкі й нестерпні умови для життя людей.

Політико-правові ідеї "Семи мудреців", а це Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул, Хілон - VII-VI ст. до н. е., спрямовані на створення і панування справедливих законів у житті полісів. Практично всі "Сім мудреців" були законодавцями. Біант вважав, що громадяни повинні боятися закону саме так, як і тирана. Хілон вважав, що громадяни повинні слухатися законів більше, ніж ораторів. Солоній був керівником держави, афінський реформатор, законодавець, видав нові закони в 594 р. до н. е. для Афінського поліса. Сутність того часу Солоній передає такими словами: "Я неначе вовк, вертівся серед зграї псів". Беззаконня - найбільше зло. Порядок і закон - найбільше добро для поліса, повчав Солон. Його підтримував Піттак, який виступав за закони й упоряджений поліс.

За перетворення суспільних і політико-правових порядків у VI-V ст. до н. е. виступив Піфагор (близько 570-500 рр. до н. е.). Він відстоював

аристократичні ідеали правління "кращих" і різко критикував демократію. За свої погляди та ідеї йому довелося покинути батьківщину - острів Самоз і переселитися у Південну Італію. Тоді це була Велика Греція, де Піфагор створив таємні, аристократичні за духом, філософсько-політичні союзи. Наприкінці VI ст. до н. е. демократи розгромили ці союзи. Піфагорійці розбіглися по всіх полісах зі своїми вченнями, світоглядом, який мав містичний характер про числа.

Число - це початок і сутність світу. При розробці проблем права і справедливості піфагорійці перші теоретично ввели поняття "рівність", що дуже важливо для розуміння ролі права, як однакової міри при регулюванні суспільних відносин. Справедливість, за Піфагором, полягає у відплаті рівним за рівне. Ідеал - це поліс, у якому панують справедливі закони. Після Божестія, повчав Піфагор, більш за все варто поважати батьків, закони і коритися їм за переконанням.

Найбільше "зло" - анархія (безвладдя). Людина не може обійтися без керівника, начальника і відповідного виховання, відзначав у своїх повчаннях Піфагор.

До розуміння загального логосу (керуючого розуму) у розвитку політико-правової думки VI-V ст. до н. е. прийшов Геракліт (близько 530-470 рр. до н. е.). Загальному логосу необхідно наслідувати все життя. Виходячи з цього, він поділяє людей на такі категорії: 1. Мудрі.

2. Нерозумні. 3. Кращі. 4. Гірші.

Соціально-політичну нерівність Геракліт виправдує, тому що вона неминуча, правомірна і справедлива в результаті загальної боротьби. Війна - батько усього і всього цар. Одним вона визначила бути богами, іншим - людьми. Одних вона зробила рабами, інших - вільними.

Життя поліса і його закони повинні слідувати логосу. Усі людські закони живляться єдиним божественним. Божественний закон - джерело людського закону. Народ повинен боротися за закон як за свої стіни. Демократію Геракліт критикує, тому що править юрба і немає місця кращим (аристократам). Для прийняття закону не обов'язково загальне схвалення на народних зборах. Головне в законі - його відповідність загальному логосу (керуючому розуму).

У першій половині IV ст. до н. е. починається другий період розвитку і розквіту давньогрецької політико-правової думки. Одним із перших Демокріт (біля 470-360 р. до н. е.) робить спробу розглянути проблему виникнення і становлення людини, людського роду, суспільства - як частини природного процесу світового розвитку. У ході цього складного процесу люди під

впливом різних проблем, при цьому слідуючи тваринам і природі, набули усіх своїх основних знань та умінь.

Держава, повчав Демокріт, це загальне благо і справедливість. Інтереси держави повинні завжди бути на першому плані, а потім - громадяни. Для збереження держави необхідні єдність і взаємодопомога всіх громадян. Громадянська війна - це трагедія і нещастя.

Демокріт захищає демократію. Але за духом йому більше подобається аристократія. Вона краща, тому що повинні керувати кращі. Вони мають високі розумові і моральні якості. Мистецтво керування державою - найвище з усіх мистецтв. Дурні громадяни негідні почесних посад, тому що вони нерозумні, недбалі і нахабні.

Закони покликані забезпечити упорядковане життя людей. Вони потрібні для звичайних людей, щоб приборкати в них заздрість, вади, взаємне заподіяння шкоди. Мудрій людині закони непотрібні. Мудрі зберігають гарний настрій (Евтюмію). Це головна мета життя.

Друга половина V ст. до н. е. - розквіт рабовласницької демократії, центром якої стали Афіни. Цей період називають "золотим віком" розвитку політико-правової думки афінської демократії чи ще - "вік Перікла" - вождя Афін. Великий вплив на процеси і події цього часу справили софісти (удрі), від грец. *sofos* - мудрий. Вони навчали мистецтва сперечатися, доводити, виступати в суді, на народних зборах.

У центрі політико-правових вчень софістів стояли такі проблеми: 1. Право. 2. Політика. 3. Мораль. 4. Прийоми доказів. 5. Ораторське мистецтво. Ще у стародавні часи софістів поділяли на два покоління - "старших" і "молодших". До "старших" софістів належали Протагор, Горгій, Гіппій, Антіфонт та ін. їхні погляди були прогресивними, вони виступали за демократію. "Молодші" софісти - це Фрасімах, Пол Агригентський, Каллікл, Ликофрон, Алкідам Єлейський та ін. Вони також були прихильниками демократії, але водночас вітали такі форми правління в державі, як аристократія і навіть тиранія.

У першій половині IV ст. до н. е. софістика як рух прихильників демократії вироджується. Софісти залишаються лише вчителями риторики (красномовства), логіки, словесних баталій і поверхневої філософії.

Уже за життя Сократ (469-399 рр. до н. е.) був визнаний наймудрішим із усіх людей. Піддавав гострій критиці софістів, але деякі їхні вчення та ідеї, такі як природне право, закон поліса, підтримував і навіть розвивав. Він убачав у них розумний початок і тому такі поняття, як розумне, справедливе, законне вважав рівнозначними, тотожними. Сократ був принциповим

прихильником законності. Він симпатизував формам державного управління аристократичної, поміркованої олігархії. Вкрай негативно ставився до "крайньої" демократії.

Правити в державі повинні знаючі. Ідеальним було уявлення Сократа про розумно-справедливі засади держави і права. Він різко критикував тиранію. Практичний ідеал Сократа правління знаючих і компетентних. Теоретичний ідеал - виявити і сформулювати морально-розумну основу і сутність держави.

Проповідуючи в політико-правових навчаннях свою ідею справедливості, законності і розумного правління, Сократ постійно перебував в опозиції до влади і був досить популярним серед народу.

У 399 р. до н. е. демократи, які прийшли до влади в Афінах, 70-літнього Сократа заарештували. Вони обвинуватили його в безбожництві, порушенні законів, розбещенні молоді своїми ідеями і засудили на смерть. Його учні і друзі підготували Сократові втечу. Але Сократ залишився вірний своїм принципам: закон не порушувати, гарний він чи поганий, і не відповідати несправедливістю на несправедливість.

Найвизначнішим мислителем не тільки античності, а й усієї політико-правової і філософської теорії був Платон (427-347 рр. до н. е.). Народився він у відомій афінській родині. Був учнем Сократа. Багато подорожував. У 387 р. до н. е. повернувся до Афін і на окраїні придбав "гай", який дістав ім'я героя Академа, створив школу, що стала Академією, керував нею до кінця життя, а академія проіснувала до 529 р. н. е.

Платон написав праці, в яких торкався політико-правових питань: "Держава", "Політика", "Закони" та ін. Основна ідея його вчень полягає в тому, що ідеальний державний лад поєднує Космос і людську душу. Душа людини складається з трьох складових, чи з трьох частин: 1. Розумна. 2. Люта. 3. Прагнення (бажання). Аналогічні складові є в державі: 1. Дорадче. 2. Захисне. 3. Ділове. їм відповідають три стани: 1. Правителі. 2. Воїни. 3. Виробники (ремісники і хлібороби). Справедливість полягає в тому, щоб кожен займався своєю справою і не втручався в чужі. Справедливість - це ще і дотримання ієрархії в суспільстві і державі. Хто порушить її, скоїть найстрашніший злочин. Цим вченням Платон виправдовував розподіл людей на вищих і нижчих від народження, нерівність. Самовільний перехід з нижчого стану у вищий неприпустимий. Ідеальна держава, коли всі люди - брати. Але Бог виліплює з людей тих, хто править, домішуючи при народженні золото. У помічників - срібло. У хліборобів і ремісників - залізо і мідь. Коли від золота народиться срібне потомство, а від срібла - золоте, припустимі переходи одного стану в інший. Такі політико-правові ідеї

закладені в роботі "Держава".

Ідеальна держава - це справедливе правління кращих (аристократії). Платон указує на п'ять видів чи форм державного устрою: 1. Аристократія. 2. Тимократія (форма держави, у якій панує лютий дух і така держава буде вічно воювати). 3. Олігархія. 4. Демократія. 5. Тиранія. Чому п'ять? Тому що таким є душевний склад людей. Форми проходять повний цикл, змінюючи одна іншу.

Платон розробив вчення про створення наддержавного керівного органу. Особливі "нічні збори" з десяти самих мудрих і старих, яким вручається доля держави. Він розрізняє два види державного устрою. Один, де над усім стоять правителі. Інший, де і правителям приписані закони.

Велике значення у політико-правових вченнях Платон надає розробці теорії закону. Він вважав, що з усіх наук найбільше удосконалює людину, яка їх вивчає, наука про закони. Гідність держави - детальні і суворі закони, які скрупульозно і жорстко регламентують публічне і приватне життя людей, визначаючи розпорядок дня і ночі.

На варті законів стоїть правосуддя. В ім'я непорушності законів Платон оголосив війну будь-яким нововведенням, що йдуть від поетів. Держава, перестане бути державою, якщо суди в ній не влаштовані належним чином. Це Платон зрозумів ще до н. е. Він також передбачав у своїх вченнях захист у справі (адвоката).

Юнаком відправився Арістотель (384-322 рр. до н. е.) до Афін. Там він вступив в Академію Платона. Вчився, після закінчення залишився в ній викладати. Після смерті Платона подорожує до Малої Азії. Три роки виховує учня, майбутнього Олександра Македонського. Повернувшись до Афін, відкриває свою школу "Лікей". Учні, що навчалися в лікеї, були ліцеїстами. Свої основні політико-правові вчення, думки, ідеї Арістотель виклав у трактатах "Політика", "Етика", "Афінська політика" та ін. Він заявив: "Платон мені друг, але більший друг - істина".

Арістотель розрізняв два види справедливості: 1. Що зрівнює (сфера застосування цього принципу — галузь цивільно-правових угод, відшкодування збитку, покарання). 2. Що розподіляє (розподіл загальних благ по достоїнству, пропорційно до внеску того чи іншого члена суспільства).

Держава - продукт природного розвитку, вища форма спілкування. Людина за своєю природою істота політична. Приватна власність корениться в природі людини, в її природній любові до себе. Громадянин - це той, хто може брати участь у законодавчій і судовій владі даної держави.

Арістотель назвав правильні форми держави: 1. Монархія. 2. Аристократія. 3. Політія (править більшість в інтересах загальної користі). Неправильні

форми держави: 1. Тиранія. 2. Олігархія. 3. Демократія. Самою правильною формою він вважав політію (суміш олігархії і демократії), найгіршою - тиранію. Але Арістотель різко критикував крайню демократію. На його погляд, демократія повинна бути поміркованою.

Кращою є держава, в якій багато рабів. У такій державі позбавлені громадянських прав ремісники, торговці, матроси. Земля в такій державі поділяється на дві частини. Одна - в загальному користуванні всієї держави. Інша - в приватному володінні громадян. Війна - це полювання на рабів.

У цілому право, як політичне явище, Арістотель назвав "політичним правом". Воно поділяється на природне й умовне волеустановлення. Природне право - те, яке скрізь має однакове значення і не залежить від його визнання чи невизнання. Умовне право те, яке спочатку могло бути будь-яким, але оскільки воно окреслене, ця невизначеність припиняється. Під умовним правом мається на увазі все те, що в подальшому стало позначатися як позитивне право. До умовного права Арістотель відносить установлення закону і загальних угод. Він говорить так само про писаний і неписаний закони. Під неписаним законом, що теж відноситься до умовного (позитивного) права, маються на увазі правові звичаї (звичаєве право).

Відступ закону від права означає перехід від політичних форм до деспотизму і виродження закону. Політичне правління - це правління закону, а не людей. Будь-який закон у своїй основі припускає свого роду право. Законодавець "кращої держави" повинен прагнути того, щоб забезпечити громадянам дозвілля і мир, повчав Арістотель.

Із середини IV ст. до н. е. грецькі міста-держави (поліси) починають втрачати свою незалежність. Їх завойовують спочатку Олександр Македонський (336-323 рр. до н. е.), а в II ст. до н. е. - Рим. У такій складній ситуації для Греції починається третій період розвитку політико-правових вчень (друга половина IV—II ст. до н. е.). Найбільш яскравим представником був Епікур (341-270 рр. до н. е.). Криза полісів, утрата незалежності Грецією, невпевненість громадян у своєму майбутньому впливали на політико-правові вчення. Незважаючи на таку складну ситуацію, Епікур відстоював рабовласницьку демократію. Він вважав, що закони і держава існують не природно, а встановлені.

Справедливість не існує сама по собі. Це договір про те, щоб не заподіювати шкоди і не потерпати від інших, укладений при спілкуванні людей і завжди стосовно тих місць, де він укладається. Право і держава - суть продукти договору, результат угоди.

Природа розвивається за власними законами, без втручання богів. Доля людини - його відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Головна мета державної влади - забезпечення безпеки людей, подолання ними страху і щоб вони не спричиняли шкоди один одному. Справжня безпека досягається тихим життям і віддаленням від юрби. Закони, передусім, потрібні для захисту "мудрих" від "юрби".

Епікур був супротивником крайньої демократії, виступаючи за помірковану.

Стоїки виступили проти політико-правових вчень Епікура. Засновником стоїцизму вважається Зенон (336-264 рр. до н. е.). Термін "стоя" (колонада, галерея) - назва портика в Афінах, де збиралися учні і де викладав свої ідеї засновник школи Зенон Китійський.

Стоїки підтримували вчення Платона й Арістотеля. Правові вчення стоїцизму поділяють на три періоди: 1. Древній. 2. Середній. 3. Новий (римський).

Головними теоретиками давньої Стої (III-II ст. до н. е.) були Зенон, Клеанф, Хрисіпп. Середньої (II—I ст. до н. е.) - Панетій, Посідоній. Нової (II ст. н. е.) - Сенека, Епіктет та імператор Марк Аврелій.

Стоїцизм створив вчення про долю. Доля - це "природний закон" (загальний закон), що має божественний характер і зміст. Держава - природне об'єднання, а не штучне, умовне чи договірне утворення. Стоїки виступили проти родини, індивідуального шлюбу, за спільність дружин. Вони також виступили проти судів, храмів, шкіл, торгівлі, грошей. Вільними є тільки мудреці та царі. Вони виступили за кращий державний лад, суміш демократії, царської влади і аристократії. Державні закони, що відповідають загальному природному закону, повинні неухильно дотримуватися і виконуватися.

Під впливом стоїків сформувалася політико-правова концепція Полібія (200-120 рр. до н. е.) - останнього великого мислителя стародавньої Греції. Він написав роботу "Історія" у 40 книгах. У ній розповідається про шлях римлян до світового панування. Розвиток суспільства трактується як нескінченний рух по колу, у ході якого форми правління змінюються, переходять одна в іншу і знову повертаються.

Круговорот - це послідовна зміна шести форм держави: 1. Монархія. 2. Тиранія. 3. Аристократія. 4. Олігархія. 5. Демократія. 6. Охлократія (панування черні і юрби) - найгірша форма держави.

Розвиток держави повертається тим самим до свого початку і, повторюючись, проходить через ті самі варіанти. Перебороти круговорот цих шести форм здатний лише мудрий законодавець. Для цього йому необхідно

встановити змішану форму держави, що поєднувала б елементи монархії, аристократії, демократії. Кожна влада повинна служити протидією іншій. Але загалом Полібій схилився до аристократичної форми правління.

Таким чином, антична політико-правова ідеологія Стародавньої Греції зробила великий внесок у розвиток і розробку теоретичних проблем щодо держави, громадянських прав і свобод, права в цілому.

2. Правові концепції Стародавнього Риму.

У I ст. до н. е. завершилася організація величезної Римської імперії з розвинутим рабовласницьким ладом, яка, переживаючи кризу, розпадається на західну - столиця Рим і східну імперію - столиця Константинополь. Східна імперія Візантійська, яка мала дипломатичні, торгові, військові відносини з Київською Руссю, проіснувала до 1453 р.

Розвиток політико-правових вчень Стародавнього Риму прийнято поділяти на три періоди: 1. Царський (754-510 рр. до н. е.). 2. Республіканський (509-28 рр. до н. е.). 3. Імператорський (27 р. до н. е. - 476 р. н. е.). Правові вчення Риму створювалися в боротьбі ідеологій окремих верств населення: між патриціями і плебеями, нобілітетом (прихильники верхів суспільства) і популярами (прихильники вільних низів), вільними і рабами.

Плебеї боролися за зрівняння свого положення з патриціями. Ця боротьба привела до реформ Сервія Туллія, і плебеї були включені до складу "римського народу", що був поділений на п'ять розрядів за майновою ознакою. Ідеологи плебеїв - брати Тиберій і Гай Гракхи. їх обрали народними трибунами. Вони виступили проти великого землеволодіння, за роздачу землі безземельним, будівництво доріг, зниження ціни на хліб, судові реформи, прийняття нових прогресивних законів. За ці ідеї і пропозиції їх знищили Тиберія в 133 р., Гая в 122 р. до н. е.

У V ст. до н. е. плебеї зажадали складання писаного законодавства. Такий документ давньоримського права нам відомий як Закони XII таблиць. Перші десять таблиць були прийняті в 451 р. до н. е. і ще дві - в 450 – 149 рр. до н. е.

Знаменитим творцем політико-правових вчень, ідеологом римської аристократії в період республіки був державний діяч, оратор і юрист Марк Туллій Ціцерон (106-43 рр. до н. е.). Свої правові погляди і вчення він виклав у роботах - "Про обов'язки", "Про державу", "Про закони". Автор повчає, що держава має природне походження. Громади виникають від природи, тому що люди наділені богами прагненням до спілкування.

Об'єднання людей у державу відбувається через потребу людей жити разом. Державна влада повинна знаходитися в руках мудреців. Якщо люди будуть жити за завітами і звичаями батьків, то держава стане вічною. Мета

такої держави - охороняти майно та інтереси громадян.

Походження і сутність права трактується так, що справжнім і першим законом, здатним наказувати і забороняти, є прямий розум Всевишнього. Виникає він задовго до того, як люди об'єдналися в громади, і його не можна змінити голосуванням народу чи рішенням суддів.

Цицерон визначає три основні форми держави: 1. Царська влада - монархія. 2. Влада оптиматів - аристократія. 3. Влада народу - демократія.

Найкраща форма держави - монархія. Політичний ідеал Цицерона - аристократична сенатська республіка. Найдосконаліша і найстійкіша форма правління - суміш цих трьох форм.

Роботи Цицерона про розходження між природним правом, правом народу і правом римських громадян є самими ранніми.

Світська юриспруденція як самостійна галузь знань склалася в Стародавньому Римі в II—I ст. до н. е., а розквіт римської юриспруденції припадає на I ст. до н. е. - III ст. н. е. Найвідоміші юристи ранньої імперії - Гай, Папініан, Павло, Цельс, Ульпіан, Модестин. Вони вважали, що джерелом права є світовий Божественний Розум.

У складі права, що діяло в Римській імперії, юристи виділяли три частини: 1. Природне право. 2. Право народу. 3. Право громадян. Природне право, за їхніми уявленнями, поширюється як на людей, так і на тварин. До його установлень відносяться шлюб, родина, виховання дітей. За природним правом усі народжуються вільними.

Право народів, на відміну від природного, охоплює правила, які світовий розум установив для людей. Римляни використовували це право в своїх взаємовідносинах зі скореними народами і сусідніми державами. Правом народів визначалось ведення війни, рабство, заснування царств, міжнародна торгівля і ряд інших установлень.

Право громадян регулює взаємовідносини між вільними римлянами. Це право, вказував Гай, є "власним правом держави". Джерелом цього права Папініан називав закони, рішення плебеїв, постанови сенату, декрети принцепса і "погляди мудрих".

Розмежування права народів і права громадян, проведене в римській юриспруденції, мало за мету виправдати рабство, агресивні війни і нерівність завойованих народів стосовно римлян.

Право у Стародавньому Римі поділялося на приватне і публічне. Ульпіан публічне право відносив до положення держави, приватне - до користі окремих осіб. Приватне право, вважав він, містить у собі розпорядження права цивільного (права громадян).

Основну увагу юристи приділяли приватному праву. У їхніх роботах були закладені основи теорії цивільного права. Розв'язуючи суперечки по цивільних справах, юристи розмежували види угод, виробили формули позовів, визначили правомочності власника та інших суб'єктів права.

До вивчення публічного права римська юриспруденція звернулася в I—II ст., коли правознавці, що одержали привілей офіційного тлумачення закону, виступили на підтримку імператорського режиму. І право за людським встановленням — номос. Надзвичайно плідні ідеї благозаконня (Евномії), розрізнення природного і позитивного права були сприйняті і розвинуті наступними поколіннями давньогрецьких мислителів.

Раціоналізація етичних і морально-правових уявлень особливо яскраво виступає у творчості т.зв. «семи мудреців» (VII—VI ст. до н. е.) — Фалес, Піттак, Периандр, Біант, Солон, Клеобул і Хілон. Їх мудрість — сплав думки і досвіду, адже деякі з них були правителями, законодавцями, реформаторами. Вона набула форми коротких афоризмів і виразів («гномів») упорядкований поліс — це дотримання законів; «Корися законам»; «Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших»; «Підкоряйся тому закону, що ти установив для себе», «Повелювай не раніш, ніж сам навчишся коритись»; «Не задовольняйся покаранням злочинця, але попереджай злочини», «Вживай закони старі, а зелень молоду» та ін. Як бачимо, смисл афоризмів — у повазі до законів, їх стабільності, схвалення моральної переваги. Афоризми мудреців пережили століття.

Знаменитий афінський реформатор і законодавець Солон (біля 638—559 р. до н. е.) реформував афінський поліс, увів помірну демократію, засновану на компромісі знаті і демосу. Держава, за Солоном, потребує насамперед законного порядку; закон, влада закону в полісі — поєднання права і сили. Пізніше Аристотель зазначить, що саме з реформ Солона «почалася демократія». Серед давньогрецьких мудреців виділявся Піфагор (біля 580—500 р. до н. е.), «найбільший еллінський мудрець», за словами Геродота. Піфагор називав себе філософом, можливо першим використав поняття філософії (любові до мудрості) на відміну від самої мудрості (софії). Сутність справедливості, за

філософом, складається у воздаянні рівним за рівне (добром — за добро, злом — за зло). Рівність, найістотніше поняття для права, у піфагорійців виступає загальним принципом справедливості, «мірою належного». Людина повинна провести своє життя гідно, прагнучи до прекрасного і піклуючись про гармонію душі. Ідеал піфагорійців — поліс, у якому панують справедливі закони. У своїх бесідах Піфагор вчив: після божества перш за все слід поважати батьків і закони, підкоряючись їм за переконанням, а не удавано; законослухняність — висока чеснота; закони — велика цінність. «Батьківські звичаї і закони» піфагорійці протиставляли схильності до законодавчих нововведень. Найгіршим злом піфагорійці вважали анархію (безвладдя): людина за своєю природою не може обійтися без керівництва. Міркуючи про правителів і підданих, Піфагор говорив, що «правителі повинні бути не тільки знаючими, але й гуманними, а підлеглі не тільки слухняними, але і начальстволюбивими». Мета виховання і управління — в упорядкуванні індивідуальних і загальних справ, у гармонізації людських відносин, оскільки «порядок і симетрія прекрасні і корисні, безладдя й асиметрія ж потворні і шкідливі».

Піфагорійці були прихильниками аристократії — правління кращих, знаючих, а не родової знаті. Їх аристократичні симпатії й антипатії до демократії відзначені інтелектуальною недовірою до «думки натовпу». «Нерозумно звертати увагу на думку всякого й особливо на думку юрби. Адже небагатьом властиво прекрасно думати. Очевидно, що це властиво (тільки) знаючим». Значний вплив їх погляди справили на наступних грецьких мислителів, у т. ч. Сократа, Платона та інших сократиків.

Помітне місце в історії античної думки займає вчення Геракліта (біля 530 — біля 470 р. до н. е.) — знаменитого філософа діалектика. Походив він з аристократичного роду міста Ефес. Згідно з його філософією у світі панують необхідність і закономірність — всезагальний Логос (розум), голос космічної справедливості, об'єктивний закон Всесвіту.

Життя полісу і його закони повинні, за Гераклітом, слідувати Логосу.

Цей всезагальний закон — джерело людського закону, його розумної природи.

Тому народ має боротися за закон, як за свої стіни, свавілля ж слід гасити скоріше, ніж пожежу. Більшість людей не розуміє загального Логосу, якому необхідно слідувати. Геракліт розрізняє мудрих і нерозумних, кращих і гірших. Соціально-політична нерівність — правомірний і справедливий результат загальної боротьби. Критикуючи демократію, де править юрба і немає місця кращим, Геракліт виступав за правління духовної аристократії. «Один для мене — десять тисяч, якщо він — найкращий». «І волі одного покора — закон». На його думку, узгодження всього життя людей, у т.ч. їх державного життя, законів з веліннями логосу, зберігає свою силу у всіх формах і типах політичного правління.

Аристократичні погляди Піфагора і Геракліта істотно відрізнялися від демократичних поглядів Демокрита (біля 460—370 р. до н. е.). Походив він зі знатного роду. З раннього дитинства і до глибокої старості Демокрита не полишала пристрасть до пізнання, він був енциклопедичним вченим і плідним автором. У своєму соціально-політичному вченні Демокрит одним з перших в історії античної думки розглядав становлення людини і людського суспільства як частину світового розвитку. У ході цього процесу, вважав Демокрит, люди поступово, під впливом нестатків, слідуючи природі і спираючись на свій досвід, набули усі свої основні знання й уміння, необхідні для громадського життя. Поліс, законодавство створені штучно. Звідси — недосконалість полісного життя, законів. Відповідність природі, «правді» філософ розцінює як критерій для етики, політики, законодавства. «Те, що вважається справедливим — не є справедливе: несправедливо ж те, що противно природі».

Держава у Демокрита уособлює собою «загальну справу» громадян і служить їй «опорою». «Справи державні, — підкреслював він, — треба вважати набагато важливішими за інші; кожний має прагнути, щоб держава була благоустроєна, не домагаючись більших почестей, ніж йому лічить, і не захоплюючи більшої влади, чим це корисно для загальної справи. Тому що держава, що йде по вірному шляху, — найбільша опора. І в цьому полягає все: коли вона в благополуччі — усе в благополуччі, коли вона гине — все гине». Апологія

демократично влаштованої держави передбачає рішення проблеми благоустрою держави як співтовариства вільних людей із правовим порядком.

За Демокритом, єднання вільних громадян, взаємодопомога і братерство — ознака істинної демократії. Їй не суперечить і «правління кращих»:

«Пристойність вимагає коритись закону, владі і розумовій перевазі». Можливі докори в загальній бідності при демократії він відводив запереченням: «Бідність у демократії настільки ж переважніше так званого благополуччя громадян при царях, наскільки свобода краще рабства». Був противником безправ'я і рабства людей. Правління кращих вимагає «мистецтва управління державою», яке Демокріт характеризує як «найвище з мистецтв». Він рекомендує його ретельно вивчати і допускати до правління лише тих, хто знається у цій справі, має відповідні знання і достоїнства: «Дурні громадяни, одержуючи почесні посади, ведуть державні справи недбало, нерозумно і нагло». Вони падкі на лестоці і угоди́нство, що приносять шкоду «загальній справі» і благополуччю поліса.

Закони, за Демокритом, покликані забезпечити благоустроєне життя в полісі, але для цього необхідні відповідні зусилля і з боку самих громадян, їх покора закону: «Закон прагне допомогти життю людей. Але він може цього досягти лише тоді, коли самі громадяни бажають жити щасливо: для слухняних закон — тільки свідчення їх власної чесноти». Доброчинність сама по собі цінніше закону, який лише засіб, причому не найкращий, для прилучення до чеснот. Саме в цьому сенсі треба розуміти слова Демокріта про те, що закони — «дурна вигадка», що «мудрець не повинен коритися законам, але жити вільно», що «для мудреця відкрита вся земля, адже світ — батьківщина для високого духу». Мудрець не має потреби в моральній опіці держави і законів. Закони потрібні власне для звичайних людей, щоб приборкати властиві їм заздрість, розбрати, тягу до заподіяння шкоди іншому. Звідси — необхідність покарань: «Повинне будь-що-будь убивати усе, що приносить шкоду і зневажає справедливність. Той, хто це робить, зберігає при всякому державному ладі спокій духу, право, мужність і майно скоріше, ніж той, хто цього не робить». Саме покарання повинне спиратися на писаний закон чи усталений правовий звичай.

Погляди Демокріта одержали значне поширення серед античних мислителів уже за його життя і вплинули на розвиток політико-правової думки.

Розвиток давньогрецьких полісів, особливо афінської демократії, у другій половині V ст. до н. є. обумовили зростання ролі політики, попит на знання. Рівень знань, підготовки до державної діяльності стали критерієм при доборі кандидатів на державні посади. Ці обставини і стали причиною появи школи софістів — платних учителів мудрості, що готували слухачів до політичної діяльності, вчили умінню керувати приватними і загальними справами, виступати в Народних зборах, суді, прийомам доказів і ораторського мистецтва. Багато хто із софістів були видатними просвітителями свого часу, глибокими і сміливими новаторами в риториці, етиці, логіці, праві, політиці. Вони не складали якої-небудь єдиної школи і розвивали різні філософські, політичні і правові погляди. Вже тоді розрізняли два покоління софістів: старших — Протагор, Горгій, Продик, Гіппій, Антифонт і ін.; молодших — Фрасімах, Калликл, Лікофрон та ін. Багато хто зі старших софістів дотримувався в цілому демократичних поглядів. Серед молодших же софістів були прихильники як демократії, так і аристократії і тиранії.

Що є новим, найбільш примітним в політико-правових поглядах софістів?

По-перше, для них характерний ще більший поворот до проблеми людини, її суспільного буття, пошуку природних основ права і закону. Засновник школи софістів, що користувався славою багатознаючого софіста, великого спорщика і блискучого оратора, Протагор (481—411 р. до н. є.) основну тезу багатьох софістів сформулював так: «Людина є мірою всіх речей, існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують». Отже йдеться про головний вимір — людський, його суб'єктивність, плинність усіх речей (за Гераклітом), відносність людських знань. Так заявила про себе епоха розквіту демократії: не тільки людина для поліса, але і поліс для людини, про рівність усіх людей. Людина, за Протагором, спочатку відрізнялась від тварин тільки умінням

користатися вогнем. Цьому її навчив Прометей. Але люди не вміли жити спільно. Тоді боги ввели сором і правду, наділивши ними всіх людей, і кожний став причетним до справедливості і політики (полісного життя). Ніяка держава не встоїть, якщо політикою, політичним мистецтвом не будуть займатись усі її громадяни.

Що насправді істинно, ми не знаємо, заявляв Протагор. А те, що для нас корисно, про це нам говорять природне право і державні закони. Закони так само текучі, як і все існуюче. Але поки існує даний закон, йому необхідно коритися. Тому він надавав важливого значення вихованню громадян у дусі законів. «Держава, — учив Протагор, — начертавши закони — винахід славних давніх законодавців, відповідно до них змушує і повелівати, і коритися. А переступаючого закони держава карає і назва цій карі — виправлення, тому що відплата виправляє». Він енергійно відстоював принципи справедливості, законності і громадянського порядку, як об'єктивної цінності в житті людини і держави. Кожен громадянин, вважав цей мудрець, повинен мати розвинуте почуття справедливості, розважливості, благочестя.

По-друге, і старшим, і молодшим поколінням софістів розроблялася концепція особистих прав людини. Людина має право жити для себе. Держава, закони — гарантії, політичний і юридичний механізм їх реалізації. Особисті права людини, свобода трактувалися як невідчужуване природне право, для гарантії якого і встановлюється угода про державну спільність. Деякі софісти, як Гіппій, поширювали ці права і на рабів: «Божество створило усіх вільними, а природа нікого не створила рабом». Лише у XX ст. права і свободи людини і громадянина набудуть пріоритетності, правового закріплення.

По-третє, Гіппій, Антифонт, Горгій першими здійснили ґрунтовну розробку природно-правової теорії. Природне право перший трактував як неписані закони, «які однаково виконуються в кожній країні». Природне право втілює справедливість. Він аргументував це тим, що писані закони — умовні, текучі,

залежать від зміни законодавців. «Хто стане думати про закони і слідування їм, як про справу серйозну, коли нерідко самі законодавці не схвалюють їх і змінюють». Софіст Фрасімах вважав: закони закріплюють вигоду найсильніших, тут сила — основа права. Виховання людей у дусі вимог природи Антифонт розцінював як необхідну умову досягнення єдності громадян у питанні про державні порядки і закони. Але більшість софістів не протиставляла природне право і писані закони поліса, вважаючи їх досягненням людської культури. За Протагором, «закон є виразом узгодженої, взаємної справедливості». Горгій вважав «писані закони, цих стражів справедливості» мудрим людським винаходом: вони охороняють справедливість. Гіппій під законом розумів «те, що громадяни за загальною згодою написали, установивши, що належить робити і від чого треба утримуватися». Таким чином, старше покоління софістів розвивали вчення про закон у дусі вимог зміцненої рабовласницької демократії, стверджували, що закони по суті є тією вищою справедливістю, на яку не може претендувати жодна людина.

Мислителі Стародавньої Греції (особливо софісти) дали наукове пояснення походженню суспільства, держави, природи влади і політики. Протагор, Лікофрон трактують походження «взаємного союзу» як результат угоди для захисту особистих прав, прагнення людей до миру і благозаконня. Політика, за Фрасімахом, сфера прояву людських сил і інтересів, сфера людських, а не божественних діянь. Реальний критерій практичної політики і принцип володарювання Фрасімах бачив у вигоді найсильнішого: «справедливість, стверджую я, це те, що придатно найсильнішому». У кожній державі, розвивав він свою думку, влада встановлює закони на свою користь: демократія — демократичні закони, тиранія — тиранічні і т.д. Установивши подібні закони, влада оголошує їх справедливими. Володіння владою дає великі переваги. Несправедливість у політичних відносинах виявляється доцільніше і вигідніше справедливості. Він картав роль насильства в діяльності держави, авторитарний характер політики і законів. З ним не погоджувався Каллікл.

«По-моєму, — говорив він, — закони саме і встановлюють слабосильні, а їх більшість. Заради себе і власної вигоди установлюють вони закони». Він був прихильником аристократичного правління. За природою, стверджував Каллікл, справедливо те, що кращий вище гіршого і сильний вище слабкого. У цьому він бачив «природну ознаку справедливості» і з позиції такого розуміння природного права критикував демократичні закони, їх принцип рівноправності громадян.

Таким чином, софісти внесли істотний вклад у теоретичну розробку проблем держави, права, політики, у політичне і правове виховання громадян грецьких полісів. Однак поступово слова «софіст», «софістика» набули одіозного значення в зв'язку з властивим багатьом софістам прагненням виграти спір будь-що шляхом жонглювання поняттями, логічних хитрощів, умінням робити слабкі доводи сильними і т.п. Багато положень софістів про право, державу, політику розвив і переглянув Сократ (469—399 р. до н. е.). Один із засновників діалектики, найзнаніший мислитель, уже при житті був проголошений у Дельфах в храмі Аполлона наймудрішим із усіх людей. Народився Сократ у родині скульптора, рано сам почав ваяти, брав участь у Пелопонесській війні, пізніше входив до Ради 500. Він не писав трактатів, формою пізнання, дослідження явищ і фактів були його міркування, бесіди, методом — іронія, сумніви в прописних істинах, пошук дійсної істини. В умовах затяжної політичної і суспільної кризи і після закінчення Пелопонесської війни цей безкорисливий шукач істини дійшов висновку: ніяка реформа суспільства неможлива без оздоровлення особистості, без морального єднання громадян. Пошук і визначення позитивного сенсу життя, покликання людини, шляхів і способів її самореалізації, досягнення високого морального ідеалу — головне в сократівському вченні про людину. Він вірить у можливість досягнення людиною такого ідеалу через розум, знання, доброчинність. У цьому зміст його заклику — «Пізнай себе!» Людина щаслива, якщо вона моральна, Доброчесна і опанувала знаннями. Діоген

Лаертський згадував про Сократа: «він говорив, що є тільки одне благо — знання, одне тільки зло — неуцтво». Оволодіння знаннями без моральної підготовки шкідливо і недоцільно. Люди без моралі більш Несправедливі і здатні робити зло іншим. Суспільству потрібні щасливі люди, вважав Сократ. Щасливі люди — благополучне суспільство. Тому що суспільство — це сукупність індивідів, єдине «Ми», у якого одна мораль і мета. Досягти індивідуального щастя без чи всупереч суспільству неможливо. Створений великим мудрецем позитивний соціальний ідеал — значний крок у порівнянні з філософією софістів.

У Сократа, як і в етиці, у політиці знання є критерієм правління і законодавства. Правити і законодавствувати повинні знаючі. Тому форми правління для Сократа несуттєві: існуюча державно-правова практика не відповідає розумним і справедливим началам держави. Її благополуччя прямо залежить від розумної діяльності правителів і законодавців. З усіх достоїнств правителя головне — робити щасливими тих, кого він веде.

Некомпетентність, неуцтво афінської демократії викликали в нього саркастичні зауваження, їдку іронію. Він першим запропонував критерії й оцінки форм правління: царська влада — влада за згодою народу і на основі законів. Тиранія — влада проти волі народу і на беззаконні, сваволі правителя. Аристократія — де посадові особи обираються з «знаючих» і вони додержуються законів. Плутократія (олігархія) — правління на основі цензу, в угоду багатим. Демократія — правління всіх громадян на основі законів.

Таким чином, критеріями тут виступають воля народу, компетентність правлячих, законність. У теоретичному плані це плідна спроба виявити і сформулювати морально-розумну природу і сутність держави, її форми.

Сократ вважав, що моральна організація полісного життя (політики) неможлива без законів. Закони — устої полісу. Як і софісти, він розрізняв природне право і закон поліса, але на відміну від них вважав, що і те і інше походить від розумного начала. Далось взнаки його прагнення відобразити і

сформулювати саме цю розумну природу моральних, політичних і правових явищ. На його думку, і неписані божественні закони, і писані мають одну мету — справедливість. Законне і справедливе — одне і те ж. Сократ погоджувався з Гіппієм: під законами «потрібно розуміти те, що громадяни за спільною згодою написали, установивши, що можна робити, а від чого слід утримуватися». Але не погоджувався із софістом у тім, що недосконалість законів їх знецінює. Сократ відповідав: те, що війни ведуться час від часу, ще не означає, що варто ставити під сумнів значення військової дисципліни і мужності. Закон —цементуюча суспільство норма. Вони обов'язкові, оскільки не скасовані, інакше неминуче беззаконня і хаос у суспільстві. І патріотичний обов'язок громадянина — виконувати закони поліса. На посилення про несправедливість закону чи суду відповідав: їх волю, навіть несправедливу, потрібно терпіти так, як терплять волю батьків. Відданість громадян поліса законам — це і є одностайність, договірний і правовий зв'язок громадянина і держави.

Отже, Сократ був принциповим прихильником законності. Його положення про співпадання законного і справедливого, вихваляння законності передбачали ідеальне, а не реально існуюче. Основні пороки афінської демократії він бачив у схильності громадян до корисливості, у некомпетентності, корупції правителів, що викликали в нього їдку іронію. Але занепад совісті і неуміння завжди зло мстяться своїм супротивникам.

Семидесятирічний Сократ був звинувачений у безбожництві, порушенні законів, розбещенні молоді своїми бесідами. Засуджений на смерть, він залишився вірний своїм принципам — не порушувати законів, підкорятися їм і рішенням суду і спокійно випив чашу з отрутою з рук ката.

Вчення Сократа з його культом закону, саме життя і смерть великого мудреця вразили сучасників, учнів, послідовників своєю гармонією, відповідністю з мораллю.

Благотворний вплив Сократа відчув на собі його учень Платон (427—347

р. до н. е.), прозваний так жартома мабуть Сократом за могутню фігуру і широту плечей (Платон — «ширина»). Його справжнє ім'я — Аристокл. Він доводився правнучатим племінником Солону. Розправа над його вчителем уразила Платона. Вона показала — політична кар'єра, до якої він себе готував, стала неможливою. Разом з іншими учнями страченого мудреця він залишив Афіни. Багато подорожував і тільки після 12 років повернувся в Афіни. Отут, у гаї Академа заснував свою знамениту Академію, яку очолював до кінця життя. Академія проіснувала до 529 р. н. е. Аристократ за походженням і духом, Платон не сприймав усі види тиранії, аристократичні в'язниці, кари демократії за інакомислення. Під впливом Сократа захопився досягненням істини, діалектикою, політичними і правовими проблемами. Його перу належать знамениті діалоги «Апологія Сократа», «Протагор», «Критон», «Тімей», «Держава» і «Закони».

Основною наукою, що визначає собою всі інші, для Платона є діалектика, як всезагальний метод наук. За допомогою діалектики, вважав Платон, знання стає максимально істинним. Знання дозволяють визначити ідею блага, корисність справедливості і всього іншого в людині і державі.

Платон розвиває ідею Сократа про взаємозв'язок особистості і суспільства і дійде висновку: ідеальній, моральній, справедливій людині відповідають ідеальні, справедливі держава і законодавство. «Справедлива держава і справедлива людина... нічим не відрізняються». Вони схожі у своєму єстві, в меті досягнення блага. Справедливість, як і законодавство, має природне походження. Коли люди і чинили несправедливо, і страждали від несправедливості, пише Платон, тоді вони «знайшли доцільним домовитися один з одним, щоб і не творити несправедливість, і не страждати від неї. Звідси узяло свій початок законодавство і взаємний договір». З потреб людей він виводить і походження держави, її сутність: «...Зазнавши нужди, багато людей збираються воедино, щоб жити спільно і подавати одне одному допомогу: таке сумісне поселення й одержує в нас назву держави. ...її створюють

наші потреби». Нинішні типи державного ладу, вважає Платон, недосконалі, як недосконала людина, правителі держави. Властивостям людської душі, на його думку, відповідають п'ять типів державного ладу. Людині гарній і справедливій відповідає аристократичне правління кращих. Інші типи — наслідок прогресуючої хвороби держави (недотримання справедливості і розумності). Тімократія своєю появою зобов'язана розбратам і переродженню аристократичного ладу і держави. У ній вже бояться ставити мудрих людей на державні посади. Тут панує честолюбство, шалений дух. Така держава буде вічно воювати. Її хвороба приводить до олігархії, ладу, заснованому на майновому цензі, при владі там стоять багаті, а бідняки не беруть участь у правлінні, там менш за все цінуються чеснота і її власники. Демократія здійснюється тоді, коли бідняки, здійснивши переворот, усіх зрівняють у громадянських правах. Демократію Платон розцінював як лад приємний і різноманітний, але без належного управління. «Коли на чолі держави, де демократичний лад і жадання свободи, доведеться встати дурним виночерпціям, — говориться в діалозі «Держава», — держава ця понад належне оп'яняється свободою в нерозбавленому вигляді». Тут скінчать тим, що перестануть зважати на справедливість і закони. Надмірна свобода обертається надмірним рабством —тиранією, самим тяжким захворюванням держави. Головною його причиною Платон вважав псування людських нравів, видужання пов'язував з поверненням до правління мудрих, дотриманням справедливості разом з розумністю. У діалозі «Політик» Платон продовжив аналіз цієї проблеми. Крім зразкової держави, правитель якої керується істинним знанням, він виділяє тут ще три типи правління — монархія, влада небагатьох і влада більшості, кожний з яких залежно від наявності чи відсутності законності, поділяється надвоє. Законна монархія — це царська влада, протизаконна — тиранія; законна влада небагатьох — аристократія, незаконна — олігархія; демократія з законами і без законів. Критерієм цього разу виступають знання і законність. Політика, згідно з

Платоном, — царське мистецтво, що вимагає знання й уміння керувати людьми. Якщо такі дані є в правителів, буде вже неважливо — правлять вони за законами чи без них. У всіх інших державах, на чолі яких немає істинних правителів, правління повинне здійснюватися через закони, накреслені мудрими законодавцями. Такі держави навіть «не держави, а попросту співжиття громадян, де одна їх частина володарює, а інша рабськи кориться». Тому тут так необхідні закони. Законність, за Платоном, — покірність правильним законам. Інша справа — ідеальна держава.

У «Державі» Платон пропонує свою модель ідеальної справедливої держави. У ній усунуті багатство і бідність — порок усіх звичайних держав, де як би «дві ворожі між собою держави: одна — бідняків, інша — багатіїв». Чотирьом чеснотам людини відповідають чотири чесноти ідеальної держави: вона мудра, мужня, розважлива і справедлива. Мудра, тому що тут здійснюються здраві рішення на основі знань, управляють нею «знаючі». Мужня — це громадянська властивість. Розважлива — тут обмежені прагнення правителів і підвладних. Справедливість — у справедливому розподілі обов'язків, коли сослов'я «роблять кожне свою справу». Це — основа правопорядку. Трьом началам людської душі — розумному, шаленому, жадаючому — відповідають, пояснює Платон, три начала в державі: дорадче, захисне і ділове, їх реалізують три стани — правителі, воїни і виробники (хлібороби і ремісники). Вони діють в ім'я цілого — блага держави. Правителями держави повинні бути філософи. Поки в державах не будуть царювати мудрі (філософи), або нинішні царі і владики не стануть шляхетно і ґрунтовно філософствувати, доти державам не позбутися зла.

В ідеальній державі, де всі громадяни — брати, зберігається нерівність занять, що відповідає нерівності здібностей. У ті з них, хто здатний правити, бог домісив при народженні частку золота, у їх помічників — срібла, а в хліборобів і ремісників — заліза і міді. Придумана Платоном метафора застерігає: держава загине, якщо керувати нею чи охороняти її будуть будь-хто. Тут правлять кращі і шляхетні, діють гарні закони, держава піклується і переживає за своїх

громадян («якщо один громадянин вдарив пальця — усій державі боляче»), у стражів держави відсутня власність, тут спільність дружин і дітей. Платон ретельно виписує правила добору і виховання правителів і стражів держави. Саме головне знання для них — знання ідеї блага. «Якщо ми підберемо людей здорових тілом і духом і виховаємо їх на величних знаннях і посилених вправах, — зауважує він, — то самій справедливості ні в чому буде нас дорікнути і ми збережемо в цілості і державу, і її лад». Таким чином, правління філософів і дія справедливих законів у Платона — дві сторони єдиного ідеального проекту. У «Законах» він малює «другий за достоїнством державний лад». У ньому 5040 громадян, які мають будинки і земельні наділи, що належать державі. Тут відсутня приватна власність, панує рівність, колективізм і однодумство. Правителі тут виборні. Суворі закони регламентують публічне і приватне життя людей. Призначення людини — служити державі. Така держава є по суті тоталітарною. Тому Платона не безпідставно вважають одним з основоположників теорії тоталітаризму.

Отже, у Платона два види ідеального державного ладу. У першому — над усім стоять правителі-філософи, у другому — і правителям предписані закони. Відрізняються вони і ступенем рівності. Автор проектів вважав: правління філософів, діючих спільно з «істинним за природою законодавцем», зробить державу ідеальною і довговічною.

Закони, за Платоном, — це визначення розуму, установлені заради загального блага всієї держави. «Там, де закони встановлені в інтересах кількох людей, — пише він у «Законах», — мова йде не про державний лад, а тільки про внутрішні звади, і те, що вважається там справедливістю, носить вотще це ім'я». Доповнює: «там, де закон — владика над правителями, а вони його раби, я вбачаю порятунок держави». У «Законах» викладена і теорія закону, принципи законодавства. Законодавець, вважає автор діалогу, повинен охопити в законах усі правовідносини, в які вступає людина від народження і до самої смерті. У законах необхідно закріпити шанування богів, героїв і батьків. Законодавець повинен правильно оцінювати честь і безчестя, вищі цінності, блага людини

(душа, здоров'я, краса тіла) і нижчі (майно, статок). Закони не повинні встановлювати «могутні і незмішані влади» у державі. «Законодавець повинен мати на увазі трояку мету: щоб влаштовувана держава була вільною, внутрішньо дружелюбною і володіла розумом». Платон вважав: правильні закони роблять щасливими тих, хто ними користується, надаючи їм усі блага. Тексти законів, на думку Платона, повинні відрізнятися ясністю, чіткістю, стислістю, мати вступ. Законодавцю не можна висловлювати дві різних думки щодо одного й того ж. Закони потрібні непорушні, усякого роду нововведенням він оголошує війну.

На стражі законів стоїть правосуддя. Усяка держава, зауважує Платон, перестає бути державою, якщо суди в ній не влаштовані належним чином. Призначення суддів він порівнює з обранням правителів: суддя стає рівним правителю своїм вироком. Ціль законодавця і стража законів: людина повинна стати хорошою, добродісною. За законом жодне покарання не має на меті заподіяти зло. Воно робить караного або кращим, або менш зіпсованим. До найбільш тяжких злочинів Платон відносить злочини проти богів, батьків і держави. Їх образа карається смертю. «І це ще найменше із зол, — пише він. — Для інших громадян корисним прикладом стане безславність злочинця і те, що його труп буде викинутий за межі країни». Платонівське вчення про злочини і покарання розрізняє навмисні і ненавмисні «несправедливі вчинки», міри адміністративної, кримінальної і громадсько-правової відповідальності. Усі пропоновані заходи спрямовані до того, щоб «змусити людину зненавидіти несправедливість і полюбити чи принаймні не відчувати ненависті до природи справедливості — це і є задача найкращих законів».

Величезний вплив на мислення європейської цивілізації справив учень Платона Аристотель (384—322 р. до н. є.)

Аристотель викладав у платонівській академії, пізніше був вихователем сина македонського царя Пилипа II Олександра. Заснував свою філософську школу в Афінах — Ликей (ліцей) і керував нею майже до кінця життя. Його перу належать численні філософські твори, з яких збереглися «Політика», «Афінська

політія», «Нікомахова етика», у яких всебічно розроблена еллінська наука про політику. Сутність держави Аристотель трактує як «політичне спілкування» людей, що організується заради загального блага. Держава — продукт природного розвитку, походить від первинних спілкувань — родини, селищ, об'єднання яких і утворює державу. Спілкування відрізняє людину, за природою своєю вона «істота політична» і не може існувати поза державним спілкуванням, поза державою. Вона за своїм значенням для людини стоїть вище природи родини, індивіда. Для Аристотеля держава — об'єднання вільних громадян (раби і «варвари» — не громадяни), спільно керуючих справами полісу на основі справедливості. У «Політиці» її автор, не називаючи імені свого вчителя, не погоджується з ним («Платон мені друг, але більший друг — істина»): при прогресуючій єдності держави вона перестає бути державою. Пропонованій Платоном спільності майна, дружин і дітей він протиставляє державу з індивідів і родин (а не виробників і стражів), із приватною власністю при спільному її використанні. «Люди піклуються усього більш про те, — пише Аристотель, — що належить особисто їм; менш піклуються вони про те, що є загальним».

Державний лад, учить Аристотель, те ж саме, що політична система, де верховна влада в руках одного, кількох чи більшості. Там, де правлять, керуючись загальною користю, такі форми державного устрою правильні, а в тих, де маються на увазі особисті інтереси однієї особи, деяких чи більшості — суть відхилення від правильних. Правильні — монархія, аристократія, політія. Неправильні — тиранія, олігархія, демократія. Замість загальної користі, доброчинності в них переважають багатство або свобода (бідність). Найкращий державний лад той, де помірність і середній статок, «середній елемент» численний і користується великим значенням. Такою є політія. Це змішана форма держави, де сполучаються елементи олігархії і демократії, нерівність і свобода. У такій «середній» формі держави «середній елемент» домінує в усьому: у нравах — помірність, у майні — середній статок, при владі тут — середній клас. Такий державний лад — найкращий і довговічний.

В усякому державному ладі, зауважує одним з перших Аристотель, основних елементів три: законодавчий орган про справи держави, другий — магістратури, третій — судові органи. Так лаконічно викладене уявлення про важливість поділу влади в державі. У проекті ідеальної держави в Аристотеля всі громадяни у своїй діяльності керуються принципом прекрасного, доброчинності. Тут всього два класи — військовий і законодавчий. Перший зайнятий охороною поліса, другий — політичною діяльністю. Земля тут поділяється теж на дві частини: одна — у загальному користуванні всієї держави, інша — у приватному володінні громадян. Законодавець ідеальної держави повинен прагнути до того, щоб доставити громадянам дозвілля і мир, тобто кращі умови для політичної діяльності. У своєму праворозумінні Аристотель слідує Сократові і Платонові. У нього поняття справедливості зв'язане з уявленням про людину як істоту політичну і державу як політичне утворення. Тому право, за Аристотелем, служить критерієм справедливості, регулюючою нормою політичного спілкування. Право як Політичне явище поділяється на природне й умовне (волеустановлене). Природне право — те, що скрізь має однакове значення і не залежить від визнання чи невизнання його. Волеустановлене право — це установлення закону і загальних угод на основі звичаїв. Право є державним благом, тобто тим, що служить загальній користі. Слідом за Платоном Аристотель вважає, що закони повинні бути узгоджені з формою державного ладу. Закони, що відповідають правильним формам, будуть засновані на справедливості, а відповідні неправильним — не будуть відповідати справедливості. У цьому відношенні право «є свого роду рівність». Він дає свою конструкцію правового регулювання: громадські, трудові, сімейні відносини держава регулює за допомогою зрівняльної справедливості, а відносини між суспільством і людиною, державою і громадянином — за допомогою розподільної. Іншими словами, йдеться про принцип поділу права — на публічне і приватне, пізніше і чіткіше сформульовані римськими юристами. Істотною якістю закону у Аристотеля є його відповідність політичній справедливості і праву. «Усякий закон, — відзначає він, — в основі передбачає

свого роду право». Воно повинно знайти своє втілення в законі. Відступ закону від права означало б виродження закону в засіб деспотизму. «Не може бути справою закону, — підкреслює він, — володарювання не по праву, всупереч праву; прагнення ж до насильницького підпорядкування, звичайно, суперечить ідеї права». Законодавство, за Аристотелем, — частина політики, і мистецтво законодавця полягає у вмілому й адекватному відображенні в законах своєрідності даного державного ладу й існуючої системи відносин. Політичне правління в «Політиці» — це правління закону, а не людей: правителі, навіть найкращі, піддаються почуттям і афектам, закон же — «врівноважуючий розум». «Закон повинен панувати над усіма, — наполягає він, — магістратам же і Народним зборам повинно бути надано обговорення детальних питань». Такими є нові й оригінальні ідеї, розроблені Аристотелем у розвиток політико-правової думки Сократа і Платона.

В останній третині IV ст. до н. є. грецькі поліси втрачають свою незалежність і підпадають спочатку під владу Македонії, а потім Риму. Криза давньогрецької державності виразно проявилася й у вченнях Епікура, стоїків, Полібія.

Епікур (341—270 р. до н. є.) — послідовник Демокріта, автор багатьох філософських творів, засновник школи в Афінах. У філософії надавав першорядного значення етиці. За Епікуром етика визначає мету життя і критерії поведінки. **Основні цінності його етики — задоволення, свобода, безтурботний стан духу.** Свобода трактується як відповідальність людини за розумний вибір свого способу життя. Розумний же вибір лежить поза суспільним і політичним життям. **Головна мета держави і суспільства** полягають, за Епікуром, у забезпеченні взаємної безпеки людей, подоланні їх взаємного страху, неспричиненні ними один одному шкоди. Дійсна безпека досягається лише завдяки тихому життю і віддаленню від юрби, незалежності від суспільства. З таким розумінням змісту свободи зв'язане і епікурівське трактування **держави і права як договору людей між собою** про загальну користь і взаємну безпеку. «Справедливість, що походить від природи, —

пише він, — є договором про корисне — з метою не шкодити один одному і не терпіти шкоди...». Епікурівське довірне трактування держави і права має на увазі рівність, свободу і незалежність у **помірній демократії**, при якій панування законів поєднується з максимально можливою мірою свободи й автономії індивідів

Проти філософії індивідуалізму Епікура виступили стоїки. Їх представник **Зенон** (біля 336—264 р. до н. є.) - засновник школи стоїцизму, який навчався, зокрема, у філософів платонівської Академії. Відповідно до філософії Зенона над світом панує необхідність (або Фатум). Світобудова управляється нею, долею і божественним розумом. **Необхідність, доля** у вченні стоїків виступають як «природний закон» («загальний закон»), який «має силу і велить (робити) правильне і забороняє протилежне». «Того, хто кориться їй, доля веде, а непокірного тягне». По суті стоїки **розвивали доктрину природного права**. Витоки права вони виводили з самою природою закладеного порядку. Так, учень Зенона Хрісіпп приводить наступне судження: «Неможливо відшукати який-небудь інший принцип чи яке-небудь інше джерело справедливості, крім як даного нам самим Зевсом і Природою. Коли ми хочемо що-небудь сказати про добро чи зло, то як початкові крапки будь-якого нашого міркування всякий раз повинні служити Бог і Природа». Усе, що не відбувається у світі, заздалегідь визначено і тому зовсім не підвладне впливу з боку людей. Свобода їх волі виключалась. Таке основне кредо представників цього філософського напрямку. Важливим поняттям у вченні Зенона виступає **поняття мети**. Метою розумної людини є добродіє життя, відповідне природі, природним законам. Слідування людини неписаному закону, з яким він узгоджує свої вчинки, є **обов'язок**. Діоген Лаертський повідомляє: «Зенон перший вживав слово «обов'язок», тому що він вивів його зі слів «те, що личить» — обов'язок є «дія, властива природним створінням». Поняття обов'язку, боргу знецінювало сенс і роль родини, шлюбу, особистого життя. Благо держави цінувалося вище блага

індивіда. Стоїки заявляли, що добродісна людина не зупиниться перед тим, щоб принести себе в жертву державі. Отже, альтруїзм несумісний з індивідуалізмом. Відштовхуючись від універсального характеру природного закону, Зенон і його учні розвивали космополітичні погляди на **державу: всі люди** і за своєю природою, і за законом світобудови — **громадяни єдиної світової держави (космополісу), громадяни Всесвіту**. Рабство не має виправдання. Любов до себе подібних — вимога вищого закону. Хто віддаляється від однієї людини, віддаляється від усього людства, тому що **усі рівні** за природою, обдаровані розумом і свободною волею. Відповідність природного зв'язку людей загальному закону світобудови, на думку стоїків, є підставою і причиною **справедливості** в спілкуванні людей. Вона грає в їх вченні роль нормативно значущого принципу і критерія для **держави, її законів**. Стоїки виступали за їх неухильне дотримання. Ідеї давньогрецьких стоїків пізніше розвивали римські стоїки.

Вчення стоїків вплинуло на давньогрецького історика і політичного діяча **Полібія** (біля 205—128 р. до н. е.). Автор знаменитої «Загальної історії в сорока книгах» розвивав вчення Платона, Аристотеля і їх послідовників про державу, її походження й еволюцію, форми, лад, виклав історичний підхід до питань держави і права.

Полібій пішов далі стоїків, застосовавши їх детерміновані начала до історичного процесу. Долі народів, держав, історичних діячів у нього підлегли історичній необхідності і закономірності, впливу географічного середовища.

Давньогрецький історик не заперечував і впливу видатних діячів на історичні події, долі народів. Полібій стверджував: подібно до живих організмів **усяке суспільство** проходить у своєму розвитку чотири стадії — зародження, розквіту, упадку і, нарешті, загибелі. Розвиток суспільства трактується як нескінченний рух по колу, історичній спіралі, де «форми правління змінюються, переходячи одна в іншу, і знову повертаються». Слідуючи Платонові й Аристотелю, Полібій вважав **форму держави** уособленням верховної влади в суспільстві. Залежно від числа правлячих він розрізняв «**правильні**»

форми (царство, аристократія, демократія), внутрішній стан яких характеризується спокоєм, гармонією відносин між правлячими і підлеглими, пануванням «добрих» законів і звичаїв. Але за наявності **однієї ознаки** (числа правлячих) вони в історичному розвитку змінюються на **протилежні**. Так, первісний вождь, **цар**, «що виділився з юрби своєю силою і відвагою», з часом перетворюється в **тирана** (особливо псується царська влада його спадкоємцями). **Тиранія** — час упадку влади, беззаконня, сваволі, який люди шляхетні і відважні не бажають переносити. За підтримки народу вони скидають тирана і засновують **аристократію**. Спочатку її правителі піклуються про загальне благо, але поступово перероджуються в **олігархів**, зловживають владою. В олігархії панує беззаконня, корисливість, пияцтво й обжорство. Успішний виступ народу проти олігархів приводить до **демократії**, де при житті першого покоління правителів високо цінуються рівність і свобода. Але поступово юрба, що звикла годуватися за рахунок чужих подачок, вибирає собі у вожді демагога, а сама усувається від державних справ. Демократія вироджується в **охлократію**. З погляду коловороту державних форм охлократія є не тільки гіршою, але й останньою ступінню в зміні форм. При ній «панує сила, а юрба, що збирається навколо вождя, здійснює вбивства, вигнання, переділи землі, поки не здичавіє зовсім і знову не знайде володаря і самодержця». Так історичний коловорот державних форм замикається і з'єднується знову з висхідним.

Нестійкість простих форм держави, хоча і правильних, де втілюється лише одне начало, згодом вироджується, що приводить Полібія до висновку: «Безсумнівно найдосконалішою формою слід визнати таку, у якій з'єднуються особливості усіх форм, поійменованих вище», тобто царства, аристократії і демократії.

Головну перевагу **змішаної форми** правління він бачив у забезпеченні стійкості, довговічності держави, запобіганні переходу до перекручених форм правління.

Таким **найкращим устроєм**, на його думку, вирізняється **римська держава**. Стійкості держави тут додають повноваження «**трьох влад**» — **влади консулів, сенату і народу**, що виражають царське, аристократичне і демокра-

тичне начало. Правильним сполученням і рівновагою цих влад Полібій пояснював велич і могутність Римської імперії.

Природно-історичний розвиток, за Полібієм, притаманний і **праву**. Етичні норми поведінки, що зародилися серед людей у процесі розвитку людського суспільства, закріпилися в звичаях, які, у свою чергу, з утворенням держави закріпилися в законах. Він вихваляє «добрі звичаї і закони», що «вносять добродетель і помірність у приватне життя людей, у державі ж оселяють смиренність і справедливість».

Отже первісні архаїчні міфологічні уявлення про право і державу часів Гомера, Гесіода змінив філософський підхід «мудреців», Піфагора, Геракліта, Демокріта, раціоналізм софістів, логіко-понятійний аналіз Сократа, Платона, емпірико-науковий (в значній мірі) — Арістотеля, історико-політичний — Полібія. Кожен період давньогрецької політико-правової думки позначений послідовним, логічним розвитком і збагаченням теорії пізнання, знань про природу, зміст, принципи і функції права, держави. Уявлення про право як справедливість, про справедливий суспільний устрій, сформоване ще в «гомерівський» період, було збагачене грецькими філософами, особливо Арістотелем. Вже піфагорійцям держава уявлялась ідеалом, якщо в ній панують справедливі закони. Вчення Сократа, Платона, Арістотеля, грецьких стоїків, Полібія — величні вершини античної філософії.

Уявлення про природне і волеустановлене право, права людини, ідеї благозаконня, «правління філософів» і «мудрих законів», класифікація форм держави, концепції демократії, поділу влади та ін. вплинуть на наступний розвиток вчень про право і державу.